

נטילת אתרוג של שביעית למצוה

סוגיות הגמרא

בגמ' בבכורות (י"ב ע"ב) אומר רב חסדא "בהמת שביעית פטורה מן הבכורה... לאכלה אמר רחמנא ולא לשרפה" ומפרש רש"י "ואי מחיב בבכור סליק אימורים לגבוה". מקשה הגמ' "מיתביי האוכל מעיסת שביעית עד שלא הורמה חלתה חיב מיתה ואמאי כיון דאילו מטמיא בת שריפה היא לאכלה אמר רחמנא ולא לשרפה", ומתרצת "שאני הכא דכתיב לדורותיכם". בסיום מביאה הגמ' ברייתא "תנה מנין לאוכל מעיסת שביעית עד שלא הורמה חלתה שחייב מיתה, שנאמר לדורותיכם". מעין קושיה זו מקשה הגמ' במנחות (פ"ד ע"א) שם שואלת הגמ' כיצד מביאים עומר מתבואת שביעית הרי הקומץ נשרף ושנינו "לאכלה ולא לשרפה" ומתרצת הגמ' שגם בעומר נאמר "לדורותיכם" – אפילו בשביעית.

העולה מגמרות אלו בפשטות שכאשר קיום מצוה כרוך בהפסד פירות שביעית פטורים מקיום המצוה, אלא אם כן ישנו לימוד מיוחד (וע' בתוס' מנחות פ"ד ע"א ד"ה רחמנא שכתב שלא ניתן ללמוד מחלה ועומר בהם נאמר לדורותיכם למצות אחרות). והנה שנינו בסוכה (ל"ד ע"ב) "אתרוג... של תרומה טהורה לא יטול", ונחלקו בגמ' ר' אמי ור' אסי, חד אמר מפני שמכשירה לקבל טומאה, וחד אמר מפני שמפסידה. ומסביר רש"י במקום: "שקליפה החיצונית נמאסת במשמוש הידים ואסור להפסיד תרומה". "וא"כ קשה למ"ד מפני שמפסידה מדוע לא כתבה המשנה גם שאסור ליטול אתרוג של שביעית משום "לאכלה ולא להפסד",¹ וביותר קשה שבדף ל"ט ע"א מובאת משנה האומרת "הלוקח לולב מחברו בשביעית נותן לו אתרוג במתנה, לפי שאין רשאי ללוקחו בשביעית" – משמע שאפילו לכתחילה יכול ליטול אתרוג של שביעית.

בספר "מרומי שדה"² כותב הנצי"ב שקושיה זו הביאה את הרמב"ם בהלכות לולב³ לפסוק כמ"ד מפני שמכשירה שלפיו לא קשה מאתרוג של שביעית, אלא שמ"ד מפני שמפסידה סובר שמצות להנות נתנו וממילא גם עשית מצוה נחשבת כהנאה של אכילה ואין בזה הפסד פירות שביעית, ולכן מותר ליטול אתרוג של שביעית, אך מאחר שאנן קי"ל מצוות לאו להנות נתנו,⁴ חיב היה הרמב"ם לפסוק שלא כמוהו אלא כמ"ד מפני שמכשירה. אולם דבר זה קשה לאומרו היות שאליבא דהנצי"ב היתה הגמ' צריכה להקשות, למ"ד מפני שמפסידה, מהמשנה המתירה ליטול אתרוג של שביעית ודוחק לומר שסתמא דגמ' סברא שמצוות להנות נתנו – דלא כהלכתא.

1. פסחים נ"ב ע"ב.

2. סוכה ל"ט ע"א.

3. פ"ח ד"ב.

4. הלכות שופר פ"א ה"ג.

עיקרי שיטות האחרונים

אצל כמה מן האחרונים מצאנו דיונים בסוגיה זו וברובם רצו לחלק בין איסור הפסד תרומה לאיסור הפסד פירות שביעית: ב"תורה תמימה" (פר' בהר)⁵ כתב שבתרומה בה כתוב "משמרת" נאסר גם הפסד בקליפה, ואילו בשביעית אין איסור הפסד על הקליפה אלא רק על גוף הפרי. אולם, כמו שהעיר הרב אונטרמן זצ"ל⁶ אין לחילוק זה יסוד בשום מקום.

ב"בית רידב"ז"⁷ כתב שבתרומה מאחר שכתוב "משמרת" — גם גרם הפסד אסור ולכן אסור ליטול אתרוג של תרומה למרות שנטילת האתרוג כדרכו איננה הפסד בידיים, אולם בשביעית גרם הפסד מותר וממילא אין שום איסור בנטילת האתרוג. אלא שתירוץ זה ניתן להאמר רק אם נפסוק כרידב"ז שגרם הפסד מותר בפירות שביעית, אך מהרמב"ם בהלכות שמיטה ויובל⁸ משמע שגרמא אסור⁹.

ב"ספר השמיטה"¹⁰ כתב הרב טוקצינסקי שהיות שקיים רק חשש שמא יפסיד את האתרוג אין צריכים לחוש לזה במקום מצוה מה שאין כן בתרומה בה נאמר "משמרת". על כך כבר העיר בספר "תורת הארץ"¹¹ שתירוץ זה כשלעצמו איננו מספיק היות שאיסור הפסד פירות שביעית הוא מן התורה ואסור לאדם להכניס עצמו בספק איסור דאורייתא, וצריך להוסיף לתרוץ זה את ההיתר של גרם הפסד פירות שביעית, וא"כ הדבר תלוי במחלוקת דלעיל. עוד יש להעיר שמשלון הגמ' בסוכה — מפני שמפסידה — משמע שההפסד הוא וודאי¹².

הרב פרנק¹³ רוצה לומר שמאחר שנטע את האתרוג למצוה שהרי סתם אתרוג למצותו הוא נטוע, ממילא נטעו אדעתא שהקליפה תפסד ולכן אין בזה משום הפסד פירות שביעית, שכל שלא הישב לאוכלו אין אני קורא בו "לאוכלה ולא להפסד". אך לכאורה הדבר צ"ע כיון שעפ"י¹⁴ ישנה אפשרות פשוטה להביא עומר בשביעית, ע"י שיחשוב על התבואה המיועדת להקטרה שלא לאכלה, ומדוע מצריכה הגמ' במנחות פסוק ללמדנו שהעומר בא גם מתבואת שביעית. ודוחק לחלק בין אתרוג שנעשה באילן מעשה נטיעה לבין ספיחי שעורים שעלו מאליהם כי הרי מזמן נטיעת האילן עד זמן לקיטת האתרוג ממנו עוברות שנים וכיצד תועיל המחשבה בשעת הנטיעה לאתרוג שגדל ונלקט שנים הרבה לאחר מכן. גם הנחתו היסודית של הרב פרנק זצ"ל סתם אתרוג למצותו הוא נטוע ולא לאכילה שעל פיה בנה את תירוצו, אינה פשוטה לפחות לגבי תקופת התנאים והאמוראים¹⁴.

הרב טוקצינסקי מביא בספרו בשם הגר"י דיסקין תרוץ נוסף, הוא אומר שבמקום מצוה לא שיך הפסד ולכן כשאין לו אתרוג אחד הוי לקיחתו צורך מצוה משא"כ

5. ויקרא כ"ה ו'.

6. כרם ציון השלם גידולי ציון.

7. מובא בהלכות שביעית לרב זילבר סי' ה' סעיף ח' בבאור הלכה.

8. פ"ה ה"ה.

9. וע"ע כרם ציון השלם הר צבי עמ' צ"ז וספר הלכות שביעית לרב זילבר שם.

10. סוף פרק ח'.

11. פ"ח סי' מ'.

12. וכן העיר בכרם ציון השלם אהל משה עמ' קנ"ח.

13. כרם ציון השלם הר צבי עמ' צ"ח.

14. עי' בחוברת המעין תמוז תשכ"ז עמ' 52 שם הוכיח ר' יונה עמנואל שבזמן התנאים היו רגילים

לאכול אתרוגים ואפילו חי.

בתרומה שאפשר באתרוג של חולין. והקשה עליו הרב טוקצינסקי מן הסוגיות בבכורות ובמנחות, שם רואים שחוששים להפסד גם במקום מצוה ועיי"ש שתרוציו דחוקים. עוד הקשה על זה בספר תורת הארץ מהמשנה בסוכה (ל"ט) אותה מעמידה הגמ' באתרוג של שישית הנכנס לשביעית, היינו בסוכות של תחילת שנת השמיטה, וא"כ מדוע התירה המשנה ליטול למצוה אתרוג של שביעית הרי בקל יכול למצוא אתרוג שנלקט לפני ר"ה.

גם בספר "ציץ הקודש"¹⁵ כתב, בדומה לרב דיסקין, שהיכא שמקים מצוה אין זה הפסד משא"כ בתרומה שם כתוב "משמרת" ועוד שאפשר בחולין. את הסוגיה בבכורות הוא מסביר שעיקר קושית הש"ס אינה מן ההפסד שיגרם לפירות שביעית ע"י שריפת האימורים, שהרי אין במצוה משום הפסד, אלא שע"י השריפה הוא מבטל מצות אכילת פירות שביעית. אולם כפי שאומר הוא שם כל זה ניתן להאמר לשיטת הרמב"ן¹⁶ הסובר שיש מצות עשה באכילת פירות שביעית אך לא לדעת הרמב"ם הסובר שאין מצוה לאכול פירות שביעית.

באור שיטת הרמב"ם

נראה ששיטת הרמב"ם העולה מדבריו בכמה מקומות, הינה שאין בעשיית מצוה משום עבירה על האיסור להפסיד פירות שביעית; מקור הדברים הוא בסיפרי¹⁷ שם נאמר: "לדורותיכם – להביא את עיסת שביעית שהיא חייבת בחלה, שהרי בדין ומה שאר פירות שחייבים במעשר פטורים מן החלה, עיסת שביעית שפטורה מן המעשר אינו דין שתהא פטורה מן החלה... תלמוד לומר לדורותיכם להביא את עיסת שביעית שתהא חייבת בחלה".

הספרי לא סובר כגמרא בבכורות שאמרה שהפסוק לדורותיכם נצרך כדי שלא נפטור עיסת שביעית מחלה מטעם לאכלה ולא לשריפה, אלא הוא מצריך את הפסוק מטעם אחר. וא"כ לשיטה זו, לכאורה, אין בשריפת חלה שנטמאת משום עבירה על איסור הפסד פירות שביעית. בדרך זו מסביר הרמב"ם בפרוש המשניות את המשנה בשביעית (פ"ט מ"ט) ואומר: "... ובשביל שהיו פירות שביעית פטורים מן המעשרות, שמא יעלה על דעתנו שהיא פטורה מן החלה, בא ללמדנו שהיא חייבת בחלה..." – ולא הזכיר את הטעם המובא בגמרא של לאכלה ולא לשריפה.

דין נוסף מופיע במשנה בשביעית פ"ח מ"ח האומרת: "אין מביאין קיני זבים וקיני זבות וקיני יולדות מדמי שביעית..." ומסביר הגר"א בשנות אליהו שבניגוד למשנה הועסקת במעשר שני¹⁸ לא הזכר לגבי שביעית שלא מביאים גם חטאות ואשמות, כיון שחטאת בהמה פשיטא שלא מביאים מדמי שביעית, היות שלא יוכל להקריב בה את האימורים, משום לאכלה ולא לשרפה, לעומת חטאת העוף שנאכלת כולה בה יש חידוש שאין מביאים אותה מדמי שביעית. אלא שהרמב"ם בהלכות שמיטה ויובל¹⁹ הזכיר גם חטאות ואשמות, וע"כ צ"ל שלדעתו אין בקיום מצוה משום הפסד פירות שביעית, אין מניעה להקטיר את האימורים מצד לאכלה ולא לשרפה, ולכן גם בחטאת בהמה יש חידוש שלכתחילה לא יביא אותה מדמי שביעית.

15. סי' י"ד ג'.

16. ספר המצות מצוה ג'.

17. פר' שלח ל"א.

18. מעשר שני פ"א מ"ז.

19. פ"ו ה"י.

הוכחה שלישית לשיטת הרמב"ם היא מהלכות בכורות; בניגוד לגמרא בבכורות האומרת שבהמת שביעית פטורה מן הבכורה משום לאכלה ולא לשריפה כותב הרמב"ם טעם אחר: "... אבל הלוקח בהמה מפירות שביעית הרי זו פטורה מן הבכורה לפי שאינו רשאי לעשות סחורה בפירות שביעית שהרי נאמר בה לאכלה, לאכלה ולא לסחורה"²⁰. בביאור איסור סחורה שקיים כאן כותב הכס"מ שכוונת הרמב"ם היא שע"י זה שהקדושה תחול עליו הוא ישתכר בכך שלא יהיה חייב לבערו בזמן הביעור ותהיה לו טובת הנאה מנתינתו לכהן; וצריך להוסיף לכך, עפ"י דברי החזו"א²¹, שכשם שהתורה אסרה על האדם להשתכר מפירות שביעית משום לאכלה ולא לסחורה, כך היא עצמה לא החילה קדושה כזו שתגרום לאדם להשתכר מפירות שביעית, ולכן פטרה בהמה שביעית מן הבכורה²². מ"מ רואים אנו שהרמב"ם לא פטר בהמת שביעית מן הבכורה משום הפסד. בדעת הרמב"ם צ"ל שהפסד פירות איננו מוגדר רק עפ"י צורת המעשה שהאדם עשה בפירות, אלא גם עפ"י כוונתו, ואם כונת האדם היא למצוה אעפ"י שבפועל הוא רק כאשר האדם מתכוין להפסיד את הפירות כדוגמת המעשה בגמ' בפסחים (נ"ב ע"ב): "ר' אילעאי קץ כפניתא דשביעית" – קצץ דקל טעון תמרים קטנים לעצים והפסיד התמרים, שם אומרת הגמרא בפרוש "לאכלה ולא להפסד", או כאשר משתמש בפירות שלא כדרך – למרות שאין כוונתו להפסידן – מאחר שלרוב העולם שימוש כזה נחשב להפסד בטלה דעתו.

אם נכונים הדברים ניתן לומר שבזה גופא נחלקו ר' אמי ור' אסי בסוכה (ל"ה), שאחד מהם טובר שיש גם בשימוש של מצוה משום עבירה על האיסור להפסיד פירות ולכן אסר מטעם זה ליטול אתרוג של תרומה. והשני טובר שאין בשימוש של מצוה משום עבירה על האיסור להפסיד פירות, והרמב"ם, לשיטתו, פוסק כמדהו ולכן הוא אוסר ליטול אתרוג של תרומה מפני שמכשירה לקבל טומאה ולא מפני שמפסידה. בכך מיושב מדוע פוסק הרמב"ם כמ"ד מפני שמכשירה ולא חושש להחמיר גם כמ"ד מפני שמפסידה – דבר שנתקשו בו האחרונים. צריך עוד להוסיף שלכ"ע אין בשימוש באתרוג של תרומה משום ביטול מצוות אכילת תרומה, היות שזה דבר מועט ועוד הרי מדובר בקליפת האתרוג.

העולה מהאמור לעיל הוא שלדעת הרמב"ם מותר ליטול אתרוג של שביעית ואין בזה חשש איסור לאכלה ולא להפסד.

כל זה נכון לשיטת הרמב"ם, אולם עדיין עלינו לבאר את דעת מ"ד מפני שמפסידה, בסוכה (ל"ה ע"ב) וכן את דעת הראשונים החולקים על הרמב"ם ודורשים "לאכלה ולא לשריפה", כדי לפטור בהמת שביעית מן הבכורה.

באור השיטות האחרות

המשנה בשביעית (פ"ח מ"ב) אומרת: "שביעית נתנה לאכילה ולשתיה ולסיכה, לאכול דבר שדרכו לאכול ולסוך דבר שדרכו לסוך... וכן בתרומה, קל מהם שביעית שניתנה להדלקת הנר". בגמ' בסוכה (מ' ע"א) מבואר שפירות שביעית נתנו "לכם –

20. הלכות בכורות פ"ה ה"ט.

21. שביעית סי' י"ג ס"ק י"ג.

22. ועין עוד במקדש דוד נ"ט סס"ב (מובא במשנת יוסף ח"ד ע' ק') שבאר מדוע אין בחלה איסור סחורה.

לכל צרכיכם" – אלא שלרבנן הנאה המותרת בפירות שביעית היא "לכם דומיא דלאכלה" שהנאתו וביעורו שווה, ולר' יוסי הנאה המותרת היא זו ששוה בכל אדם. רואים, איפוא, שבפירות שביעית, בניגוד לתרומה, ניתן להשתמש לא רק לאכילה אלא גם לשימושים אחרים בתנאי שזו דרך השימוש בפירות ושהנאתו וביעורו שוים (לרבנן), ולא מסתבר שיהיה הכרח שהשימוש יחשב כ"הנאה", אלא מספיק שיחשב כ"צורך". וא"כ ניתן לומר שפירות העומדים למצוה גם שימוש המצוה יהיה מהשימושים המותרים בהם. עפ"ז תירץ הרב משה חסקין²³ שאתרוג שזהו "פרי העומד למצוה" (והעובדה שלעיתים גם אכלו אותו לא גורעת מיעודו זה) נטילתו לארבעת המינים תהיה לגבי שביעית בגדר "לכם" – לכל צרכיכם", ולא אכפת לי שהוא נפסד מזה שהרי זו דרך שימוש המותרת בשביעית, ואילו לגבי תרומה שלא ניתנה לכל צרכיכם" – ההפסד שיגרם לאתרוג ע"י נטילתו יהיה בגדר איסור.

לעומת זאת בהמת שביעית, למרות שבכור עימד למצותו מ"מ מאחר שמדובר על דמי שביעית ולא על פירות שביעית עצמם צריך להשתמש בהם רק לתשמיש שהפירות המקוריים היו מיועדים, והם לא היו מיועדים למצוה ולכן היא פטורה מן הבכורה וכמו שמביא החזו"א²⁴ בשם הירושלמי שאם מכר יין ולקח שמן אסור בסיכה ובהדלקה. גם תבואה לא ניתנת להגדרה כעומדת למצוה והשימוש בה לחלה ולעומר בטל ביחס לשימוש העיקרי – האכילה, וממילא גם שימושים אלו יחשבו להפסד, ולכן צריך פסוק מיוחד לחייב להפריש חלה מעיסת שביעית ולהביא את העומר מתבואת שביעית.

על זה יש רק להעיר שהשימוש למצוה באתרוג איננו גורם לביעור האתרוג אלא רק להפסד חלק קטן ממנו, וא"כ יש לדון האם השימושים שהתורה התירה בפירות שביעית הם רק כאלה שהנאתם וביעורם שוים, או שהתורה הצריכה הנאתו וביעורו שווה לאפוקי הנאתו אחר ביעורו אולם הנאתו קודם ביעורו כ"ש שמותר.

והנה בעה"מ בסוכה פ"ג כתב בפשטות שכ"ש שהתורה התירה שימושים שהנאתם קודם ביעורם, וכן מוכח מתנוס' בבכורות²⁵ המקשה מדוע אסור לקנות בהמה טמאה בדמי שביעית הרי יכול להנות ממנה למלאכה והנאה זו של מלאכה באה קודם ביעור. אלא שהירושלמי (שביעית פ"ז) שואל: "מיני בשמים מהו שיהא עליהן קדושת שביעית" ומסביר הר"ש סירילאו שזו גופא בעית הירושלמי, האם התורה התירה גם תשמישים כאלו שהנאתם קודם ביעורם כגון ריח וממילא זה דומיא דאכילה ויש עליהם קדושת שביעית או לא. מסקנת הירושלמי שאין על מיני בשמים קדושת שביעית וא"כ לכאורה לפי הסבר זה למסקנה יש צורך דוקא בהנאתו וביעורו שוים. אלא שיש אולי לחלק בין בשמים שאינם גורמים שום ביעור בהנאתם לבין שימוש באתרוג למצוה שהרי גורם להפסד חלק ממנו ע"י משמוש האדם²⁶.

מ"מ עפ"י היסוד שכתבנו ניתן להבין תוכ' תמוה בסוכה²⁷ המקשה על הגמ' האומרת שלא נותנים דמי אתרוג של שביעית לעם הארץ, לפי שאין מוסרים דמי פירות שביעית לעם הארץ יותר ממזון שתי סעודות – מהמשנה במעילה (כ"א ע"א)

23. כרם ציון השלם אהל משה סי' כ"ג.

24. שביעית י"ג י"ח.

25. י"ב ע"ב ד"ה וודאי.

26. וע"ע קהילות יעקב שביעית סי' ו'.

27. ל"ט ע"א ד"ה יותר.

ממנה משמע שמחיר אתרוג הוא פרוטה, ולא דמי שלש סעודות. ותירץ הוא ששם מדובר "באתרוג פסול דלא בעי ליה אלא לאכילה, אבל הכא כשר והדר לברכה ודמיו יקרים". ותמה על זה ב"פני יהושע" כיון שדיני קדושת שביעית נלמדים מן הפסוק של "לאכלה" משמע שלא חלה קדושת שביעית אלא בשווי דמי האכילה, ולא במה שמוסיפים על האתרוג משום מצותו, שזה אינו כלל מענין האכילה, ומה אכפת לי שהשווי למצוה הוא כדמי מזון שלוש סעודות אם שווי לאכילה הוא רק כפרוטה. אולם על פי האמור לעיל דברי התוס' בהיריים; באתרוג מאחר והוא עומד למצוה, גם השימוש בו למצוה הוא כאכילה וממילא הדמים שמשלמים עבור האתרוג למצוה הם בדיוק כדמים שמשלמים על פרי לצורך אכילה ובשני המקרים חלה עליהם קדושת שביעית.

נטילת האתרוג בחול המועד

הרב הרצוג זצ"ל רצה לתרץ²⁸ שמותר ליטול אתרוג של שביעית, מצד עשה דוחה לא תעשה. אך זה לא מסתבר, שהרי הפסד האתרוג נגרם לכאורה במשך ימי החג ולא בנטילה הראשונה, ואז כבר אין מצות עשה דאורייתא. אמנם לפי דברינו מובן שאין מניעה ליטול אתרוג של שביעית אפילו בשאר ימי החג, בין לשיטת הרמב"ם היות שמאחר שכוונתו למצווה ואפילו דרבנן אין זה בגדר הפסד, ובין לשיטת האחרות היות שמאחר שהאתרוג עומד למצוה – ואפילו דרבנן – הרי זה בגדר "לכל צרכיכם". אגב כך, לכאורה היה ניתן לתרץ באופן אחר. שיטת בעה"מ²⁹ היא שבדרבנן מצוות להנות נתנו, ומאחר שהפסד האתרוג נגרם בשאר ימי החג בהם מצותו היא מדרבנן, א"כ לכ"ע יהיה מותר להשתמש באתרוג של שביעית, שהרי הוא נהנה מן האתרוג בשעה שהוא מפסידו. אלא שהפמ"ג³⁰ מכריע להלכה שגם בדרבנן מצוות לאו להנות נתנו וא"כ לא נוכל לתרץ כך.

לסיום, מן הראוי להביא את דברי הרידב"ז האומר שמצוה להדר אחרי אתרוג ולולב של ארץ ישראל ושיש עליהם קדושת שביעית, דהואיל ואיתעביד ביה מצוה חדא לתעביד ביה מצוה אחריתי, וגם משום ישוב ארץ ישראל³¹.

28. מובא בכרך ציון השלם אהל משה סי' כ"ג.

29. ר"ה סוף פרק שלישי.

30. א"ח תרע"ג א'.

31. מובא בספר הלכות שביעית לרב זילבר בקונטרס ארבעת המינים.